

مرآت الاصطلاح

آنندرام مخلص
(1107-1164ق)

به تصحیح و تحشیه:

چندرشیکهر، حمیدرضا قلیچ خانی و هومن یوسفدهی

انتشارات کمیسیون نسخه‌های خطی هند، دهلی نو
قطع وزیری در دو مجلد
2013 م.

کتاب در سال 1158ق. تألیف شده است و در سال 1990 م. به انگلیسی منتشر شده بود ولی متن فارسی آن برای بار نخست بر اساس سه نسخه، تصحیح انتقادی شده است. پیش از متن این فرهنگ فارسی به فارسی، کتاب مقدمه‌ای مفصل شامل بخش‌های زیر دارد:
نگاهی به اوضاع سیاسی اجتماعی و ادبی هند مقارن با دوران زندگی آنندرام مخلص احوال و آثار رای آنندرام مخلص لاهوری

نام و شهرت و تخلص

تاریخ و محل تولد

نسب و نیاکان

خانواده و خویشاوندان

تربیت و تحصیلات

مروری بر زندگی

معاشران

تاریخ و محل درگذشت

وضع ظاهر و خصوصیات اخلاقی

جایگاه ادبی

آثار

سالشمار زندگی

معرفی مرآت الاصطلاح

نسخ خطی

روش تصحیح

ارزیابی نهایی

سپس دیباچه مؤلف قرار دارد و متن کتاب. در همین مجلد، ترجمه انگلیسی مقدمه نیز در حدود 50 صفحه ارائه شده است. پس از متن، بخش‌های زیر نیز در کتاب دیده می‌شود:

پیوست 1 ملخص بیاض مخلص

پیوست 2 ملتقط مناصب

فهرست شرح احوال، نقل‌ها، فایده‌ها و لطیفه‌ها

فهرست واژه‌ها و اصطلاحاتی که ذیل مدخل‌های دیگر آمده‌اند

فهرست واژها و عبارات هندی

فهرست اعلام

منابع و مأخذ

سالشمار زندگی آندرام مخلص

- 1107ق آندرام مخلص فرزند راجه هردی رام در لاهور دیده به جهان گشود.
- 1124ق در زمرة شاگردان میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی قرار گرفت (تاریخ تقریبی).
- 1126ق ازدواج کرد (تاریخ تقریبی).
- 1127ق فتح سنگه پسر ارشد آندرام مخلص به دنیا آمد (تاریخ تقریبی).
- 1129ق کرپا رام پسر دوم مخلص دیده به جهان گشود (تاریخ تقریبی).
- 1132ق راجه هردی رام بدرود حیات گفت و آندرام مخلص در همین سال به وکالت سیف‌الدوله عبدالصمد خان صوبه‌دار لاهور و ملتان و قمرالدین خان پسر اعتمادالدوله محمّدامین خان وزیرالممالک (م. 1133ق) تعیین شد.
- 1133ق استادش بیدل دهلوی درگذشت و او در همین سال با سراج‌الدین علی خان آرزو آشنایی و دوستی پیدا کرد.

- 1137ق اعتمادالدوله قمرالدین خان به وزارت محمدشاه روشن اختر (حك:1131-
- 1132ق) منصوب گردید.
- 1144ق نگارش کتاب کارنامه عشق و مقدمه‌ای به نام پریخانه برای مرّع گردآورده خود.
- 1145ق پسر ارشد او رای فتح سنگه ازدواج کرد.
- 1149ق مصاحب سنگه نوه آندرام مخلص از پسر دومش رای کریا رام دیده به جهان گشود.
- آندرام تعدادی از نامه‌هایی که به دیگران نوشته بود تحت عنوان رقعات مخلص مدوّن نمود.
- 1150ق سیف‌الدوله عبدالصمد خان بدرود حیات گفت و آندرام مخلص به وکالت پسر و جانشین او زکریا خان بهادر تعیین گردید.
- 1151ق حمله نادرشاه افشار به هند و فتح دهلی و قتل عام اهالی آن. آندرام مخلص نخستین نسخه از دیوان اشعار خود را مدوّن نمود.
- 1152ق ترک دهلی توسط نادرشاه افشار و نگارش کتاب هنگامه عشق توسط آندرام مخلص.
- 1156ق سفر به گره مکتیسر به همراه اردوی شاهی و نگارش سفرنامه.
- 1157ق اتمام تألیف مرآت‌الاصطلاح.
- 1158ق سفر به بنگره و نگارش سفرنامه آن. درگذشت زکریا خان بهادر دلیرجنگ صوبه‌دار لاهور. تجدید نظر نهایی در کتاب مرآت‌الاصطلاح. آغاز انزوا و خانه‌نشینی.
- 1159ق تألیف چمنستان.
- 1161ق اعتمادالدوله قمرالدین خان وزیرالممالک در جنگ با سپاهیان احمد شاه درانی کشته شد و محمدشاه روشن‌اختر نیز بدرود حیات گفت و احمدشاه تیموری بر تخت سلطنت جلوس کرد.
- 1164ق آندرام مخلص پس از یک دوره بیماری در خانه‌اش در محله وکیل‌پوره دهلی بدرود حیات گفت.

معرفی مرآت‌الاصطلاح:

مرآت‌الاصطلاح نسبت به فرهنگ‌هایی که قبل و بعد از آن نوشته شده‌اند، ویژگی‌های منحصر به فردی دارد و خود مؤلف نیز به اهمیت کار خود واقف بوده است. او در دیباچه مختصر کتاب چنین می‌نویسد:

"... بر خلاف فرهنگ‌نویسان که به تحریر لغات قدیم مصروف بوده، به تحقیقِ مصطلحات فارسی - گویان تازه توجهی ننموده‌اند، در حلّ معانی آن رساله‌ای رنگین‌تر از اوراق لاله مرقوم باید نمود. کمر سعی به میان همّت بستم و روزگاری دراز استخوان شکستم تا آنچه بالقوه خیال بود، به فعل انجامید؛ یعنی از خدمت زبان‌دانان معتبر به پایه تحقیق رسید. بنای تحریر بر حروف تهجی گذاشتم و برای هر حرف بابی مشعر بر فصل‌ها که آن نیز مطابق حروف تهجی است و در سر هر حروف رعایت باب منظور داشته، آخر هر باب امثال آنچه نزدیک زبان‌دانان صحّت دارد، نگاشتم."

اما امروزه پس از گذشت بیش از 275 سال می‌توان مزایای دیگری را هم برای این اثر برشمرد که برخی از آنها به شرح ذیل‌اند:

1. امثال فارسی و معادل‌های هندی آنها که بیش از فرهنگ‌ها و کتاب‌های مشابه است.
2. با آنکه به اذعان مؤلف نقل‌ها، لطیفه‌ها و فایده‌های مندرج در کتاب، آن را از حالت فرهنگ خارج و به بیاض شبیه کرده است¹، ولی همین ابتکار مؤلف از یکنواختی متن کاسته و آن را به دانشنامه‌ای ارزشمند بدل کرده و سبب تفاوتش از فرهنگ‌های مشابه می‌شود.
- مخلص در جای جای کتاب اشعار و خاطراتی را نقل کرده و در آنها اطلاعات بسیاری را از احوال و افکار خویش ارائه کرده است که در شناختن شخصیت وی بسیار مفیدند.
3. هندو و هندی‌زبان بودن مؤلف و تخصصش در امور دیوانی و انشاء سبب شده است تا اطلاعات دست‌اولی را در خصوص مکاتبات و مراودات درباری به خوانندگان ارائه دهد؛ از جمله ذکر دقیق آداب و رسوم هندوها و مسلمانان شبه‌قاره.
4. بحث‌های انتقادی درباره‌ی واژه‌سازی، معنی‌شناسی و بیان اختلاف نظر و اعتقادات دیگران و نقد و بررسی صحّت و سقم آنها. در این بحث‌ها، مخلص معتقد است که در واژه و ترکیب‌سازی باید اهل زبان را ملاک قرار داد و فقط زبان‌دانان شایسته نوآوری در این زمینه‌اند.
5. بررسی و دقت در جزئیات زندگی معاصران و محیط اطراف و گزارش دقیق آنها؛ مثلاً ذیل نام سالک یزدی که شاهدی از او می‌آورد، نکاتی درباره‌ی مهاجرت و اقامتش به دکن ذکر کرده است یا در ذیل کاغذباد توضیحاتی درباره کاربرد آن در دهلی می‌دهد؛ از این رو به ندرت از سخنوران سبک خراسانی و عراقی شواد و سندهایی را آورده است.

¹ "چند شعری از اساتذّه به خاطر بود. از آنجا که این فرهنگ نیست، بلکه بیاض است، مرقوم نمود" (ذیل حنایی).

² برای آگاهی بیشتر درباره مرآت‌الاصطلاح نک: نقوی، فرهنگ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، 149-151؛ قاسمی، "مرآت‌الاصطلاح"، 44-81؛ سید عبدالله، ادبیات فارسی مین هندوون کا حصّه، 161-168 و نیز:

6. در این اثر اطلاعات ارزشمندی از دو منبع: حجّت ساطع و امثال میرزا محمد قزوینی که اکنون نشانی از آنها نیست، نقل شده و اطلاعات مندرج در آنها به ما رسیده است.

گزارش نسخه‌ها

با وجود اهمیت کتاب مرآت الاصطلاح، نسخ خطی آن کمیاب و انگشت‌شمار می‌باشد. در تصحیح این کتاب از سه نسخه خطی کامل استفاده شده است؛ پس از پایان مقابله از وجود نسخه‌ای دیگر در کتابخانه انجمن ترقی اردو آگاهی یافتیم و برخی از موارد مشکوک را با آن نسخه نیز مقابله کردیم. در نتیجه نسخه یادشده را هم به سه نسخه پیشین افزوده‌ایم و در اینجا ویژگی‌های نسخه‌شناسی هر چهار نسخه، به ترتیب معرفی می‌شود:

1) نسخه کتابخانه خدابخش با حرف اختصاری "خ"

نسخه اساس این تصحیح، نسخه "خ" خوانده است. نسخه‌ای نسبتاً کامل از کتاب مرآت الاصطلاح نوشته رای رایان آندرام مخلص لاهوری (م. 1164ق) است که در سال 1157ق تألیف آن به پایان رسیده است. مشخصات این نسخه به شرح ذیل است:

شماره و محل نگهداری: این نسخه به شماره 810 در کتابخانه خدابخش واقع در شهر پتنا در هندوستان نگهداری می‌شود.

کاتب: گوپال جی کایسته ماتهر

تاریخ کتابت: 1236ق / 1820م.

آغاز: بسمله. ربنا در مقامی که کروبیان ملاء اعلی با وجود سرودن زمزمه حمد به گوناگون لغت اعتراف به قصور نمایند، مخلص بی‌زبان را چه قدرت که به سخن گشایند و ...

انجامه: "به تاریخ نوزدهم ماه نوامبر سنه 1820 مسیحی مطابق بیست و نهم کاتک¹ سنه 1228 فصلی موافق بیست و دوم صفر 1236 هجری به خط خام گوپال جی کایسته ماتهر² در نپال به کار عهده محرّری به حضور هنریک ادوارد گاردنر³ صاحب بهادر - دام اقباله - سرفراز بود، نسخه هذا صورت اتمام پذیرفت."

James, ANAND RAM, 28-29; Chander Shekhar, "A Brief Survey Of Indo-Persian Lexicons And Cultural Elements In Mir'at -ul Istelah, 187- 206

¹ Ka(r)tik

² Gopal ji Kaiyasth Mathur

³ Henrik Edward Gardener: فرزند سپهبد انگلیسی لرد گاردنر بود. او چندی نماینده کمپانی هند شرقی در کاتماندو نپال بود و پس از آن در دهلی با ویلیام فریزر (William Fraiser) فرماندار نظامی دهلی که در قیام سال 1857م. کشته شد، همکاری می‌کرد.

همچنین در حاشیه پایین این صفحه در یادداشتی مربوط به سال 1252 ق این عبارات نوشته شده است: " چون سنهٔ حال یک هزار و دوصد و چهل و چهار فصلی است، اتمام نقل این کتاب مرقومهٔ دست مبارک والد ماجد بیگانه باشی را از روی حساب، تاریخ تماش مدّت شانزده سال فصلی گردیده که در سنهٔ 1228 فصلی در تفویض عمدهٔ معظم محرّری به حضور جناب صاحب ممدوح شرف ارقام پذیرفته بود ولی فی تاریخ ششم ماگه سنهٔ 1244 یک هزار و دویت و چهل و چهار فصلی روز دوشنبه وقت شب عندالمطالعه بنابر یادگار روزگار این کتاب نگاشته شد که این کتاب هم یادگار از والد ماجد و اثر از نام والد ممدوح نسبت به ذات کمترین به تیمّم ما را حاصل است. احقرالعباد بیهاری لعل^۱."

ابعاد صفحه: 9 در 12 اینچ

تعداد برگ: 266 (متن) + 10 (فهرست) + 11 (بیاض پیوست)

نوع خط: نستعلیق خوش

تعداد سطر: 15 تا 18

ابعاد متن: 5.5 در 8.5 اینچ

توضیحات: متن این نسخه با مرگب سیاه و سرواژه‌ها، عناوین اصلی و علایم جداکننده با سنگرف نوشته شده است. نسخه سالم و کامل است و خطِ نستعلیقِ این نسخه، کاملاً هندی و یکدست است و از برخی سهوهای نوشتاری، به نظر می‌رسد که کسی نسخه را برای کاتب می‌خوانده است؛ زیرا کلماتی چون «نسخ» را به سهو «نسق»، «طره» را «طرح» نوشته است. در این نسخه پس از متن کتاب، 11 برگ از خلاصهٔ یک بیاض بازنویسی شدهٔ آندرام مخلص آمده و در آخر نسخه نیز فهرستی از عناوین احوال، نقل‌ها و لطیفه‌های مندرج در کتاب آورده شده است.

صفحات فاقد جدول و تزئینات می‌باشد. در این نسخه به جای رکابه، یک دو کلمهٔ پایانی آخرین سطر هر صفحه در ابتدای صفحهٔ بعد تکرار شده است. سه ورق از نسخه نیز در صحافی جا به جا شده است. در این نسخه گاه افتادگی‌ها و اغلاط فاحش املائی دیده می‌شود که ناشی سهو و خطای کاتب است.

2) نسخهٔ موزهٔ بریتانیا با حرف اختصاری "ب"

¹ Bihari Lal

بررسی اولیه این نسخه خطی پیشتر در سال 2009م. توسط پروفیسور چندر شیکهر در لندن صورت پذیرفت و بعداً نسخه عکسی آن به لطف پروفیسور رحیم رضا، استاد بازنشسته دانشگاه ناپل ایتالیا، در اختیار مصححان قرار گرفت.

شماره و محل نگهداری: اصل نسخه به شماره Or.1813 در موزه بریتانیا در لندن بوده است.¹

کاتب: فخرالدین محمد

تاریخ کتابت: 1267ق/ 1850م.

آغاز: بسمله. ربنا در مقامی که کروبیان ملاء اعلی با وجود سرودن زمزمه حمد به گوناگون لغت اعتراف به قصور نمایند، مخلص بی زبان را چه قدرت که به سخن گشاید و انجام: مثل: یک سیب است که دوپاره کرده اند. مثل: یکی بگیر و دیگری را دعوی. مثل: یار باقی و صحبتش باقی.

انجامه: تمت بالخیر الحمدالله که به تاریخ بیستم شهر صفر سنه 1267 هجری مطابق بزرگ روز ماه دسمبر سنه 1850 عیسوی حسب الارشاد جناب مستطاب معلی القاب صاحب والامناقب عالی مراتب، قدرشناس گوهر آبدار الفاظ سخن طرازان زباندانی ایران زمین، محک امتحان درست کامل عیار معانی نکته سنجان مصطلحات سحرآفرین - دام اقباله و زاد جلاله - نسخه مرآت الاصطلاح تحریر یافت. چه عجب که منظور نظر کیمیا اثر گردد. ع: گر قبول افتد زهی عز و شرف. کاتب الحروف فخرالدین محمد ابعاد صفحه: 8 در 10.5 اینچ

تعداد برگ: 525 صفحه متن + 18 صفحه مقدمه و معرفی (پیش از متن)

نوع خط: نستعلیق عالی

تعداد سطر: 15

طول سطر: 4.5 اینچ

3) نسخه کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور با حرف اختصاری " ل "

لوح فشرده این نسخه به لطف آقای دکتر نجم الرشید، دانشیار محترم گروه زبان و ادب فارسی در دانشگاه پنجاب، در اختیار مصححان قرار گرفته است و مشخصات آن به شرح ذیل می باشد:
شماره و محل نگهداری: این نسخه به شماره acc:866 در کتابخانه دانشگاه پنجاب واقع در لاهور پاکستان نگهداری می شود.

¹ Rieu, Catalogue The Persian Manuscripts In The British Musum,3/997

² از دکتر معین نظامی که شماره و ابعاد نسخه را نوشته و ارسال داشتند، سپاسگزاریم.

کاتب : نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم. پس از انجامه تاریخ "25 مگهر سنه 1913" به خط دیگری افزوده شده است.
آغاز: بسمله. ربنا در مقامی که کروبیان ملاء اعلی با وجود سرودن زمزمه حمد به گوناگون لغت
اعتراف به قصور نمایند، مخلص بی زبان را چه قدرت که لب به سخن گشاید و

انجام: ... گفت الحال نزد خواجه قند و نبات باید گفت. لر گفت فهمیدم چه می گویی؛ یعنی کشک.
مثل: یار باقی و صحبتش باقی.

انجامه: به عنایت الهی تمام شد کتاب مرآت الاصطلاح تألیف رای اندرام المتخلص مخلص. تمام شد.
تمام شد. تمام شد.

ابعاد صفحه: 19.5 در 28.5 سانتی متر

تعداد برگ: 222

نوع خط: نستعلیق متوسط

تعداد سطر: 17

ابعاد متن: 21.5 در 12 سانتی متر